

El retaule de Santa Maria la Major, anàlisi històrica i artística

Bernat J. Mateu-Morro

Historiador de l'art bj.mateumorro@gmail.com

Paraules clau: patrimoni cultural, patrimoni religiós, art, retaule.

Resum. *Les esglésies d'Inca conserven un important nombre de retaules, en especial d'època moderna. El cas de l'església de Santa Maria la Major no n'és una excepció, de la qual destacam el seu retaule major, obra barroca projectada per Josep Sastre al segle XVIII.*

En la present comunicació es pretén realitzar un estudi historicoartístic de l'obra. La intenció és conèixer quin era el seu estat original, així com les addicions, substitucions o retirada d'elements originals que ha patit fins als nostres dies.

Keywords: Cultural Heritage, Religious Heritage, Art, Altarpiece.

Abstract The churches of Inca have an important number of altarpieces, they are especially of modern period. The example of Santa Maria la Major is not an exception, we will focus on the Major altarpiece, an artwork projected by Josep Sastre in the XVIII century.

Our intencion in the present article is realize an historical and artistic study about the major altarpiece of Santa Maria la Major. With the interest to known it original design, and the differents changes until today.

1. INTRODUCCIÓ

La present comunicació té com a objecte d'estudi el retaule de Santa Maria la Major, el qual es troba ubicat a l'església d'Inca que porta el mateix nom. Es tracta d'un retaule d'adscripció barroca que fou projectat a principis del segle XVIII, però que tengué un procés d'elaboració dilatat en el temps, alhora que també ha patit diferents modificacions. Tot plegat fa que avui el conjunt del retaule no presenti un aspecte del tot unitari, ja que disposa d'elements de diferents estils i períodes històrics. La intenció del treball aquí presentat és aproximar-nos de manera més adequada a la construcció del retaule, als canvis que ha patit, els elements modificats, així com donar a conèixer els autors que hi intervingueren i la cronologia en què ho feren.

Tot i que hi ha algunes referències a diferents treballs en el retaule, val a dir que cap dels estudis previs dels quals es disposen ha aportat una visió conjunta de la concepció i l'evolució històrica que ha patit aquest element.

No es pot parlar del retaule de manera aïllada, aquest ha de contextualitzar-se en el moment en què fou concebut i s'ha de lligar especialment a la història de l'església en la qual es troba ubicat. Dita església ja està documentada des de 1248 per la butlla papal d'Innocenci IV, la qual seria de dimensions reduïdes, i va ser substituïda ràpidament al segle XIV¹ per una que oferia major cabuda de feligresos.

L'església actual data del segle XVIII i és, per tant, la tercera a construir-se, en substituir la del segle XIV. Igual que havia ocorregut anteriorment s'aixeca en el mateix emplaçament i suposa de nou una ampliació de les dimensions dels espais de l'església. La seva construcció es va iniciar el 1706 i va finalitzar el 1893,² la qual cosa ens indica que l'elaboració del retaule coincidí cronològicament amb el treball de les obres de l'església.

2. ESTUDIS PREVIS

El retaule aquí tractat presenta una història complicada, que encara avui dia no ha estat resolta del tot, l'estat de la qüestió pel que fa al cas n'és una bona mostra.

Les primeres referències que trobam del retaule provenen de la literatura artística i els llibres de viatges propis del segle XIX, si bé cal indicar en aquest sentit que Inca no va ser un escenari afavorit per aquest tipus de viatgers i, per tant, la informació que tenim ve aportada per part dels historiadors o erudits locals. Podem destacar així les obres de Jeroni de Berard³ i Antoni Furió,⁴ a pesar que la informació que ens poden aportar és mínima, degut especialment al poc interès que aleshores despertava l'art barroc.

Una altra font important són aquelles obres que recullen o aborden el treball dels diferents artistes que intervenen en el retaule. Així podem destacar obres més primerenques com la d'Antoni Furió⁵, que dedica als diferents mestres de l'illa. Obres més completes són la *Gran Enciclopèdia de Mallorca*⁶ i especialment la *Gran enciclopèdia de la pintura i l'escultura a les Illes Balears*.⁷ Tot i aportar una breu ressenya de cada autor, aquestes obres serveixen per contextualitzar el treball al retaule en l'obra dels artistes.

1 REUS, G. A. 2019. *L'arquitectura religiosa de la Corona de Mallorca*. Lleonard Muntaner Editor: Palma. 160-161.

2 RAYÓ, P. 1993. *Itineraris urbans per la ciutat d'Inca*. Ajuntament d'Inca. Inca. 92.

3 DE BERARD, J. 1983. *Viaje a las Villas de Mallorca: 1789*. Ajuntament de Palma: Palma.

4 FURIÓ, A. 1988. *Panorama óptico-histórico-artístico de las Islas Baleares*. La Palmesana: Palma.

5 FURIÓ, A. 1839. *Diccionario histórico de los Ilustres Profesores de las Bellas Artes en Mallorca*. Gelabert i Villalonga: Palma.

6 D. A. 1998. *Gran Enciclopèdia de Mallorca*. Protomallorca: Palma.

7 D. A. 1996. *Gran enciclopèdia de la pintura i l'escultura a les Balears*. Govern balear: Palma.

Malgrat comptar amb diferents estudis sobre el municipi i l'església parroquial on es troba situat el nostre objecte d'estudi, aquests deixen bastant al marge el retaule que ens interessa. Sols és remarkable, per la informació aportada del retaule, el treball de Margalida Escanelles Bonafé⁸, malgrat que aquest se centri més en qüestions tipològiques i formals que no pas a realitzar un estudi historicoartístic amb una visió diacrònica.

En aquest panorama s'ha de fer constar la figura de Pere Joan Llabrés i les seves aportacions. Es tracta d'un cas particular que va intentar posar en valor i difondre el patrimoni religiós del municipi d'Inca, aquesta tasca va concloure amb la realització de tres exposicions dedicades a l'art marià, cristològic i hagiogràfic, respectivament.

Els catàlegs que es derivaren d'aquestes exposicions⁹ són treballs importants perquè moltes de les obres que recullen eren inèdites i no havien estat recollides fins al moment. Tot i presentar sols una primera aproximació, és el que presta major atenció al retaule aquí tractat, essent alhora el que aporta una major nombre de dades a ell referides. A pesar d'aquesta important allau d'informació, en alguns casos no aporta la font consultada, o bé quan s'anomena l'arxiu no s'acompanya de la referència.

Referida específicament al retaule no trobam cap obra. Així i tot, se'n poden destacar altres de caràcter divulgatiu com la de Pere Rayó,¹⁰ o bé la guia de visita de la pròpia església del mateix Rayó.¹¹ El que fan aquestes és presentar de manera molt breu la informació ja apareguda sobre el retaule en les obres esmentades anteriorment.

A tall de conclusió d'aquest apartat podem constatar que manca una obra monogràfica sobre el retaule que en presenti un estudi complet, i que pugui resoldre tots els problemes que es plantegen actualment.

3. ANÀLISI DEL RETAULE

El retaule analitzat és de tipus cambril de tres carrers còncaus i amb sagrari expositor. Presenta unes mesures aproximades d'11 metres d'alçada, 6 metres d'amplària i 2,6 metres de profunditat. Podem dividir tota la seva estructura en quatre franges horitzontals superposades que es corresponen amb el basament, la predel·la, el cos i l'àtic.

El basament és la part més baixa del retaule, el qual té un sentit clarament

8 ESCANELLES, M. 1991. *Arquitectura religiosa a Inca i als seus voltants*. Ajuntament d'Inca: Inca.

9 LLABRÉS, P. J. 1992. *Santa Maria a Inca: l'art marià inquer*. Esglésies parroquials: Inca.
LLABRÉS, P. J. 1996. *Jesucrist a l'art inquer*. Esglésies parroquials: Inca.
LLABRÉS, P. J. 2001. *Els sants a l'art d'Inca*. Esglésies parroquials: Inca.

10 RAYÓ, P. 1993. *Itineraris urbans per...*

11 RAYÓ, P. 2015. *Guia de visita de l'església de Santa Maria la Major*. Parròquia de Santa Maria la Major: Inca.

funcional, reco-llir el retaule i fer-li de base. Alhora també serveix per elevar-lo respecte del sòl i aixecar-lo per sobre de la taula d'altar. És un element elaborat en pedra que presenta una superfície llisa sense cap tipus d'element decoratiu.

La predel·la, igual que el basament, és bastant austera. En ella no apareix cap figura ni tema. Sí que trobam a l'espai que es correspon amb les columnes del registre superior motius ornamentals de caràcter vegetal.

El cos central és de majors dimensions i el que concentra la major presència dels elements iconogràfics. En aquest es disposen columnes amb un capitell d'inspiració d'ordre compost amb un fust estriat, de les quals penjen garlandes de teles i flors de la seva meitat superior. La disposició d'aquestes columnes divideix el cos del retaule en tres carrils, essent el central el de majors dimensions.

En el carril central se situa un cambril on hi ha disposada la figura de la Mare de Déu coronada i entronitzada portant el nin Jesús en braços, alhora que sosté amb la seva mà dreta un ram de flors. Segueix la tipologia de representació mariana de Mare de Déu en majestat. El cambril on està ubicada la imatge recrea un espai celestial i es troba profusament ocupat per figures de petits àngels. L'Esperit Sant, representat per un colom, s'ubica a la part més alta del cambril, i es disposa just a sobre de la figura de Maria i el nin.

Per davall del cambril i separat del retaule, ja que descansa sobre una columna pròpia, es troba el sagrari. En aquest cas és un sagrari de tipus expositor, el qual es divideix en dues parts. La inferior és un petit compartiment a manera de sagrari, on es representa un calze amb la sagrada forma a l'exterior de la seva porta. La part superior del sagrari és de dimensions molt més grans i adopta exteriorment la forma d'un petit temple, de fet les seves columnes segueixen el mateix model que les abans esmentades. A les portes d'aquest es representen el Cor de Jesús i el Cor de Maria l'un al costat de l'altre.

En els espais intercolumnis dels carrils laterals se situen les figures dels arcàngels sant Miquel i sant Gabriel. Sant Miquel es troba en el lateral esquerre, apareix portant una espasa flamejant amb el braç dret i unes balances amb el braç esquerre, es representa així com el dirigent dels exèrcits celestials i com el controlador de la psicòstasi o pes de les ànimes. Al costat dret es troba sant Gabriel portant uns liris amb la mà al·ludint a l'escena de l'Anunciació. Els carrils laterals són molt austers i no disposen de quasi espai per a les figures, per això aquestes descansen sobre una plataforma de fusta, que a mode de mènsula s'avança respecte del retaule.

Pel que fa a l'àtic, és el registre que tanca el retaule i presenta un sol nivell. Apareix una pintura sobre tela situada al centre, en la qual s'ha

representat la Santa Trinitat ocupant aquesta gran part de l'àtic. La resta d'aquest es completa amb motius vegetals orgànics, dos angelets situats un a cada extrem i un escut d'Inca disposat a la part més alta coronant tot el conjunt.

3.1. Estat de conservació

El retaule de Santa Maria la Major presenta un estat de conservació que en termes generals és bo. Així i tot, l'ennegriment que ha patit pel fum de la combustió d'espelmes, l'acumulació de pols i brutícia a nivell superficial i l'impediment per observar amb claredat les parts més altes del retaule dificulten conèixer amb precisió el seu estat de conservació real.

Tot plegat no impedeix fer constar les patologies més greus o que afecten d'una manera més evident el retaule. Destacam en aquest sentit l'ennegriment i l'acumulació de brutícia abans esmentats, deguts especialment a una falta de manteniment i neteja del retaule. Aquests es manifesten de forma notable a l'àtic.

Si bé és una patologia concentrada en les escultures dels sants Miquel i Gabriel, i en algunes petites zones del cos central, també cal esmentar l'aparició de llacunes en la policromia. Un altre dels problemes que pateix el retaule es troba en la tela de l'àtic, la qual ha estat destensada i presenta un notable arrugat.

També cal deixar constància de l'espai que separa el cambril de la resta del retaule. El cambril està integrat dins l'espai arquitectònic de la capella, en canvi el retaule sols hi està adossat. No hi ha entre aquests dos elements una transició o cap element d'unió, i fa la impressió que el retaule es troba inclinat respecte del cambril.

En darrer lloc, s'ha de destacar com s'observa el retaule des de la part posterior. Es poden contemplar un seguit d'elements de fusta aparentment subjectes els uns amb els altres per cordes, les quals presenten un estat de deteriorament tal que no poden desenvolupar correctament aquesta funció de subjecció. Respecte d'aquest punt també han de contemplar-se les diverses referències trobades a l'Arxiu Parroquial sobre pagaments de cordes i claus per posar fort el retaule, que apunten que tal volta hi hagi un problema estructural no resolt.

4. HISTÒRIA DEL RETAULE

El present retaule tengué un procés d'elaboració allargat en el temps i interromput en diverses ocasions, al mateix temps que, un cop finalitzat, ha patit diferents intervencions que n'han modificat el seu estat original. Per tal motiu, tot i semblar avui un conjunt unitari, cal contemplar la naturalesa i l'origen de cada un d'aquests elements.

La talla de Maria i el nin, que és la figura central del retaule, és una peça que prové d'un retaule anterior, avui desaparegut. La imatge gòtica fou realitzada cap al 1400,¹² va ser atribuïda per Marcel Duliart a Pere de Sant Joan, postura que no ha estat qüestionada.¹³ Pel seu caràcter devocional i perquè donà nom a l'església es va conservar en el nou retaule.

Allarg del segle XVIII s'anà construïnt la nova església, de majors dimensions i amb més capelles, fet que motivà la comanda de nous retaules per ocupar aquests espais, entre els quals es troba el retaule major, al qual presten més atenció. En aquest sentit cap al 1740 Joan d'Aragó ja havia finalitzat el basament del retaule.¹⁴

No es tornaren a tenir notícies de la construcció del retaule fins al 1763, moment en què el mestre Josep Sastre rebé l'encàrrec del retaule major de l'església.¹⁵ Abans Gregorio Herrera, de qui havia estat col·laborador Sastre, havia elaborat una primera traça per a l'alçat del retaule.¹⁶

Es realitzà el 1785 un pagament per l'adquisició de dues escultures d'àngels i perquè aquestes fossin disposades al retaule,¹⁷ s'entén que són els dos angelets que es troben avui a l'àtic.

Es desconeix amb exactitud quan es va finalitzar el retaule, però el 1789 i gràcies a la visita de Jeroni de Berard¹⁸ coneixem l'aspecte que presentava

en aquesta data, en la qual ja s'havia donat per acabada la traça. El retaule estava sense daurar, tenia la imatge de Maria i el nin abans esmentada disposada en el cambril, la qual estava flanquejada per les figures de sant Abdon i sant Senén vestits de soldats que es disposaven en els carrils laterals del cos central. Aquestes figures dels sants no foren creades a propòsit per al retaule, sinó que devien ser aprofitades d'un retaule anterior de la mateixa església.

En els anys 1817 i 1818 es troba documentat Josep Arbós treballant amb el blanquejat i el daurat del retaule.¹⁹

L'escultor Antoni Llabrés Mudoy havia treballat per a l'església de Santa Maria la Major en altres ocasions, i per això se li encomanaren dues escultures de sant Miquel i sant Gabriel per al retaule. Aquestes es finalitzaren el 1818 i

12 REUS, G. A. 2014. "L'art gòtic a Inca. L'escultura" a *XV Jornades d'Estudis Locals*. Ajuntament d'Inca: Inca., p. 35.

13 CERDÀ, M. M. 2013. "Las imágenes de María en el gótico mallorquín. Tipologías y variantes iconográficas" a *Eikon/imago*. Universidad Complutense: Madrid, p. 155.

14 CARBONELL, M. 1996. "Josep Sastre Tamorer" a *Gran enciclopèdia de la pintura i l'escultura a les Balears*. Govern balear. Palma. Vol. 4, p. 255.

15 FURIÓ, A. 1839. *Diccionario histórico de...*, p. 167.

16 CARBONELL, M. 1996. "Josep Sastre Tamorer...", p. 255.

17 API, 24-Llibre de l'obreria de la parroquial d'Inca 1703-1785, s/f.

18 DE BERARD, J. 1983. *Viaje a las...*, p. 257.

19 API, 6-Llibre d'audicions de compte de confraries i baciners, s/f.

1820²⁰ respectivament, moment en el qual foren disposades en el retaule, i substituïren les anteriors figures de sant Abdon i sant Senén.

El 1840 i per una visita d'Antoni Furió,²¹ coneixem que a l'àtic es trobava una tela que representava Catalina Thomàs com a beata en companyia del seu confessor Joan Salvador Abrines. Es desconeix la seva autoria i quan va ser col·locada en el retaule.

El 1888 es va dur a terme una restauració de la imatge de Maria i el nin per part de la Societat Arqueològica Lul·liana,²² aquesta restauració suposà una repintada quasi total de la imatge alhora que es va desfer dels vestits de gonelles que fins al moment l'havien acompanyat.

El 1907 es va encomanar la realització d'un nou cambril a Guillem Galmés, aquest era de majors dimensions que l'anterior i necessitava una tela nova per cobrirlo, que va ser realitzada pel pintor-fotògraf Bartomeu Payeras.²³ La nova tela presenta el mateix tema que l'anterior, la imatge de Maria i el nin envoltats d'àngels, això sí, l'obra de Payeras la representa sense les gonelles. La tela substituïda data del segle XVIII,²⁴ des de llavors roman a la mateixa església exposada a manera de quadre. La tela de Payeras també fou retirada, se'n desconeixen els motius i la data, i avui també es pot contemplar a mode de quadre.

El 1939 el mateix pintor Payeras va rebre l'encàrrec per a la tela de l'àtic.²⁵ En la seva obra es representa la Santa Trinitat, i va substituir l'anterior en què apareixia Catalina Thomàs, que no s'ha conservat.

La darrera de les modificacions que ha patit el retaule s'ha donat en la indumentària que vesteix la imatge de Maria i el nin. El 1967 va rebre la coronació pontifícia, i des d'aquesta data les figures porten una nova corona, de major grandària que les anteriors.

5. CONSIDERACIONS FINALS

Elaborat el present estudi sobre el retaule de Santa Maria la Major de l'església d'Inca, es presenten a manera de cloenda unes breus consideracions finals.

Constatar com l'elaboració del retaule és molt allargada en el temps, en especial per una falta de recursos econòmics. Aquest fet es pot lligar especialment a les obres per a la construcció de la nova església, la qual seria la que assumiria les majors despeses.

20 LLABRÉS, P. J. 2001. *Els sants a...*, p. 55.

21 FURIÓ, A. 1988. *Panorama óptico-histórico...*, p. 139.

22 REUS, G. A. 2014. "L'art gòtic a...", p. 35.

23 LLABRÉS, P. J. 1992. *Santa Maria a...*, p. 87.

24 LLABRÉS, P. J. 1992. *Santa Maria a...*, p. 86.

25 BUADES, B. M. 2010. "Bartomeu Payeras Tortella, pintor i fotògraf" a *XI Jornades d'Estudis Locals*. Ajuntament d'Inca: Inca, p. 197.

Destacar com el retaule és una obra coral, en la qual intervenen diferents artistes i en diferents períodes. Més enllà de l'autor de la seva traça principal, Josep Sastre, ha estat possible conèixer la majoria de les intervencions realitzades per altres autors.

Recomanar una revisió de l'estat de l'estructura del retaule, ja que la documentació apunta que ha donat problemes diverses vegades al llarg de la seva història i és necessari conèixer si aquests s'han resolt per complet.

Per l'estat de conservació que presenta avui el retaule, cal que aquest sigui objecte d'una intervenció historicoartística que tenguí en compte les següents qüestions: la neteja de les capes superficials del retaule afectades per l'ennegrimment de la combustió d'espelmes i per l'acumulació de pols i brutícia; la reintegració de la policromia en aquells punts que s'ha perdut, especialment quan aquesta pèrdua afecta les peces escultòriques; així com tornar a tensar la tela de la pintura de làtic.

6. REFERÈNCIES

API: Arxiu Parroquial d'Inca.

BUADES, B. M. 2010. "Bartomeu Payeras Tortella, pintor i fotògraf" a *XI Jornades d'Estudis Locals*. Ajuntament d'Inca: Inca.

CERDÀ, M. M. 2013. "Las imágenes de María en el gótico mallorquín. Tipologías y variantes iconográficas" a *Eikon/imago*. Universidad Complutense: Madrid.

D. A. 1996. *Gran enciclopèdia de la pintura i l'escultura a les Balears*. Govern balear: Palma.

D. A. 1998. *Gran Enciclopèdia de Mallorca*. Protomallorca: Palma.

DE BERARD, J. 1983. *Viaje a las Villas de Mallorca: 1789*. Ajuntament de Palma: Palma.

ESCANELLAS, M. 1991. *Arquitectura religiosa a Inca i als seus voltants*. Ajuntament d'Inca: Inca.

FURIÓ, A. 1839. *Diccionario histórico de los Ilustres Profesores de las Bellas Artes en Mallorca*. Gelabert i Villalonga: Palma.

FURIÓ, A. 1988. *Panorama óptico-histórico-artístico de las Islas Baleares*. La Palmesana: Palma.

LLABRÉS, P. J. 1992. *Santa Maria a Inca: l'art marià inquer*. Esglésies Parroquials. Inca.

LLABRÉS, P. J. 1996. *Jesucrist a l'art inquer*. Esglésies parroquials: Inca.

- LLABRÉS, P. J. 2001. *Els sants a l'art d'Inca*. Esglésies parroquials: Inca.
- RAYÓ, P. 1993. *Itineraris urbans per la ciutat d'Inca*. Ajuntament d'Inca: Inca.
- RAYÓ, P. 2015. *Guia de visita de l'església de Santa Maria la Major*. Parròquia de Santa Maria la Major: Inca.
- REUS, G. A. 2014. "L'art gòtic a Inca. L'escultura" a *XV Jornades d'Estudis Locals*. Ajuntament d'Inca: Inca.
- REUS, G. A. 2019. *L'arquitectura religiosa de la Corona de Mallorca*. Lleonard Muntaner Editor: Palma.